

معرفی کتاب خارجی

تأملی بر فهرست اعلام و موضوعات در تفسیر فخر رازی (متوفی ۶۰۶ ق)

کاظم نجفی

جدول‌هایی، امکان تطبیق آن با دو چاپ قاهره ۱۹۳۳ م و تهران، بی‌تا فراهم شده است. تفسیر فخر رازی مجموعه بسیار متنوعی از مباحث تفسیری است اما آنچه که بیش از هر چیزی این تفسیر را برجسته می‌سازد، توجه فخر رازی به تفاسیر عقلگرایانه قبل از خود، یعنی تفاسیر تألیف شده معتزلیان است. کاری که آقای لاگارد فراهم کرده، به دو بخش تقسیم می‌شود:

۱- نمایه اعلام و اسامی خاص که البته در این بخش، به نام کتاب‌هایی که در متن تفسیر تصریح شده و اماکن جغرافیایی تفسیر توجه شده است.

۲- نمایه موضوعات، در مقدمه‌ای که آقای لاگارد به فرانسه بر این کتاب نگاشته از مطالب مهم تفسیر فخر رازی، اصول تفسیری و وثاقت و زبان نگارش این تفسیر نیز سخن گفته است. در ادامه مطلب به چند نکته درباره این کار اشاره خواهیم کرد.

۱- نکات ضعف؛ ضبط نادرست اسامی

این اشکالات اساساً به نبود یک چاپ انتقادی از تفسیر فخر رازی برمی‌گردد، هرچند اگر آقای لاگارد، اسامی افراد را با برخی از تراجم احوال مقایسه می‌کردند، این اشکال برطرف می‌شد. برخی موارد از این دست چنین است:

۱- أبان بن تغلب (ص ۶. موارد منقول در مفاتیح الغیب ج ۶ ص ۱۱۵ سطر ۲۰؛ ج ۶ ص ۱۳۰ سطر ۹؛ ج ۷، ص ۲۰۶ سطر ۵). نام درست این عالم امامی أبان بن تغلب است که نجاشی به تبحر او در علوم قرآنی اشاره کرده است (همو، کتاب الرجال، ص ۱۰-۱۳).

۲- الحسن بن صالح بن جنی (ص ۶۸. موارد منقول در مفاتیح الغیب ج ۱ ص ۱۹۴ سطر ۴، ص ۲۱۳ سطر ۱۰، ص ۲۲۱ سطر ۴؛ ج ۵ ص ۱۸ سطر ۲۰، ص ۱۱۹ سطر ۹؛ ج ۲۳ ص ۱۵۳ سطر ۲۲، ص ۱۶۱ سطر ۲۲). نام درست این فرد الحسن بن صالح بن جنی از روایت زیدی مذهب است.

۲- اسامی‌ای که نیاز به معرفی دارند

در بخش اعلام، نام‌های متعددی آمده که برخی از آنها از معاصران و برخی از اسانید فخر رازی هستند ولی نبود اطلاعات خاصی درباره آنها در این کتاب، خواننده را به مراجعه دیگر متون وامی‌دارد. برخی از این

O Index du Grand commentaire de Fakhr Al-Din Al-Razi
O Michel Lagarde
O E.J. Brill, 1996

میخائیل لاگارد، المصباح المنیر للتفسیر الکبیر؛ الفهرست الکامل
لمفاتیح الغیب لفخرالدین الرازی، لیدن، ۱۹۹۶.

از میان تفاسیر مختلفی که با رویکرد عقلی نگاشته شده است، الکتشاف عن حقائق التنزیل جارالله زمخشری (متوفی ۵۳۸ ق) و تفسیر مفاتیح‌الغیب امام فخر رازی (متوفی ۶۰۶ ق) شهرت زیادی دارند. نکته شگفتی که در این میان وجود دارد، نبود چاپ تحقیقی از این دو تفسیر با وجود توجه فراوان به آنهاست. با این حال آقای میخائیل لاگارد، استاد زبان عربی و مطالعات اسلامی در مؤسسه پونتیفیکال (Pontifical Institute) در رم، با تهیه نمایه اعلام و موضوعات برای تفسیر فخر رازی، گام ارزشمندی برای بر کردن خلأ نبود تصحیحی انتقادی از تفسیر فخر رازی برداشته است. کار آقای لاگارد، مبتنی بر چاپ ۱۹۸۱ م بیروت، دارالفکر است و با کمک

موارد چنین است:

برخی مدخل‌های مهم

در زیر مروری بر چند مدخل مهم این فهرست خواهیم داشت.
 ۱- ابوبکر الأصم البلخی. در چند مورد امام فخر رازی به کتاب تفسیر الأصم اشاره کرده است (ج ۱۶ ص ۶۹ سطر ۱۰، ص ۱۰۰ سطر ۶، ص ۱۱۵ سطر ۱۹) بر این اساس موارد منقول از این عالم معتزلی برگرفته از تفسیر وی است. استناد به آرا و نظرات این عالم معتزلی در میان مفسران خراسانی رواج داشته است. امام قشیری در التفسیر الکبیر خود (رشید احمد جلاندندی، ص ۴۴-۴۵) از این مفسر عبارت‌هایی را نقل کرده است. موارد منقول در تفسیر رازی ۱۸۹ مورد است.

۲- قراندا القرآن و أدلته قاضی عبدالجبار همدانی

قاضی القضاة عبدالجبار بن احمد همدانی اسدابادی (متوفی ۴۱۵ ق)، یکی از بزرگترین عالمان معتزلی است که آثار چندی از وی موجود است. کتاب المعنی او در بیست جلد که تنها چهارده جلد آن موجود است، یکی از مهمترین آثار کلامی است. این اثر وی در اختیار ابن طلووس (کلیبرگ، ص ۱۶۲)، قشیری (رشیداحمد جلاندندی، ص ۴۳-۴۴) بوده است و نقل‌هایی از آن آورده‌اند. همان‌گونه که رشید احمد جلاندندی در مقایسه تفسیر الکبیر قشیری با رازی اشاره کرده است نقل‌هایی از تفسیر قاضی عبدالجبار بدون تصریح به نام وی در تفسیر فخررازی آمده است، از این رو موارد ذکر شده در این فهرست، تنها موارد تصریح شده به نام قاضی عبدالجبار است و تنها چاپ انتقادی تفسیر فخر رازی می‌تواند کل موارد نقل شده را از این عالم معتزلی مشخص کند. موارد نقل شده از قاضی عبدالجبار ۴۶۶ مورد است.

شرح تأویل القرآن و تفسیر معانیه ابومسلم اصفهانی (متوفی ۳۲۲ ق).

ابومسلم محمد بن بحر اصفهانی، یکی دیگر از عالمان معتزلی است که تفسیری بر قرآن داشته که با نام جامع التأویل لمحكم التنزیل مشهور بوده است. شیخ طوسی به کرات اقوال تفسیری اصفهانی را نقل کرده است. قشیری نیز در التفسیر الکبیر (رشید احمد جلاندندی، ص ۴۳) به کرات آرای وی را نقل کرده است. در تفسیر حاکم جشمی که هنوز به چاپ نرسیده است، نیز اقوال فراوانی از اصفهانی آمده است. آقای محمدرضا غیائی برخی از اقوال اصفهانی را از تفاسیر موجود و چاپی خاصه تفسیر فخر رازی جمع‌آوری کرده است. آقای محمود سردمدی نیز کار مشابهی درباره تفسیر اصفهانی انجام داده‌اند. در مورد تفسیر اصفهانی ر.ک: کلیبرگ، ص ۳۳۰. موارد نقل شده از این تفسیر ۳۲۵ مورد است.

جامع علم القرآن. ابوالقاسم بلخی (متوفی ۳۱۹ ق).

ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمود کعبی بلخی از معتزله بغداد، علاوه بر آثار مهمی که در کلام به رشته تحریر درآورده است، تفسیری بر قرآن نگاشته که شیخ طوسی در التبیان، قشیری در التفسیر الکبیر (رشیداحمد جلاندندی، ص ۴۵-۴۶) از آن بهره برده‌اند. ابن طلووس در برخی از آثار خود عبارت‌هایی از این تفسیر آورده است (کلیبرگ، ص ۲۰۳-۲۰۴). موارد منقول

۱- محمود الخوارزمی (ص ۱۵۵. موارد منقول در مقاتب الغیب ج ۲۱ ص ۸۶ سطر ۲۳؛ ج ۳۰ ص ۵۳ سطر ۵). مراد از این شخص رکن الدین محمود بن عبدالله ملاحمی خوارزمی (متوفی ۱۷ ربیع‌الاول ۵۲۶ ق) و استاد کلام زمخشری است. درباره این فرد در جای دیگری به تفصیل سخن گفته‌ام. (ر.ک: نگاهی به مکتب متأخر معتزله در مجله هفت آسمان، سال سوم، شماره ۹-۱۰، ۱۳۸۰، ص ۸۵-۸۷؛ همو، برگ سبزی از دفتر اعتزال خوارزم: المعتمد فی اصول الدین، کتاب ماه دین، شماره ۵۶-۵۷، ۱۳۸۱، ص ۲۴-۲۹). در متون کلامی امامیه قرن هفتم و هشتم به کرات نام این فرد که بر مکتب اعتزالی ابوالحسن بصری (متوفی ۴۳۶ ق) بوده است، اشاره شده و مصححان این آثار نیز در معرفی هویت وی، مرتکب خطا شده‌اند. به عنوان مثال مصححان کتاب الانوار الجلالیه فی شرح الفصول التفسیریة نگاشته جمال الدین مقداد بن عبدالله سیوری (متوفی ۶۷۲ ق؛ ص ۸۷) کسی دیگر را به جای این متکلم معتزلی معرفی کرده‌اند. بانوجه به ارتباط محمود خوارزمی به مکتب اعتزالی ابوالحسن بصری، لازم بود که مدخل اصحاب ابي الحسن البصری (ص ۳۴. موارد منقول: ج ۲ ص ۴۳ سطر ۱۸) به مدخل محمود خوارزمی ارجاع داده شود.

۲- تاج‌الدین عیسی بن احمد بن الحاکم البندهی (ص ۵۸. مورد نقل شده ج ۲۵ ص ۲۴۲ سطر ۱۶):

۳- السید المرتضی (ص ۹۱ مورد نقل شده، ج ۶ ص ۷۲ سطرهای ۷-۶) مقصود عالم مشهور امامی سیدمرتضی (متوفی ۴۳۶) است.

۴- الشیخ المفید (ص ۹۵. مورد نقل شده ج ۲۱ ص ۴۶ سطر ۸). مقصود عالم امامی، شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق)، مؤلف آثار متعددی چون الارشاد و اوائل المقالات است.

۵- مدخل‌های الروافضی (ص ۸۰. موارد نقل شده، ج ۱ ص ۲۰۰ سطر ۲۲؛ ج ۲ ص ۵۱ سطر ۱۰؛ ج ۳ ص ۸ سطر ۸-۱۰؛ ج ۲ ص ۳۹ سطر ۱۲؛ ص ۴۵ سطر ۱۸؛ ص ۱۱۳ سطر ۱۲؛ ج ۱۰ ص ۱۴۹ سطر ۱۱؛ ص ۱۵۰ سطر ۱۸؛ ج ۱۱ ص ۱۰۰ سطر ۲۰؛ ص ۱۴۱ سطر ۲۲؛ ص ۲۳۴ سطر ۱؛ ج ۱۲ ص ۲۲ سطرهای ۱۹-۲۵؛ ص ۲۳ سطر ۱۷؛ ص ۲۵ سطر ۱۴؛ ص ۳۱ سطرهای ۵-۱۱؛ ص ۸۲ سطر ۲۳؛ ج ۱۶ ص ۶۶ سطرهای ۱۶-۱۷؛ ص ۶۹ سطر ۱۸؛ ص ۲۰۰ سطر ۱۴؛ ج ۱۹ ص ۶۷ سطر ۲۲؛ ج ۲۳ ص ۱۹۶ سطر ۲۰؛ ج ۲۴ ص ۲۶ سطر ۳؛ ص ۷۵ سطر ۲۹؛ ص ۷۶ سطر ۱۰؛ ص ۱۷۳ سطر ۲۹؛ ج ۲۵ ص ۲۵ سطر ۲۲؛ ج ۲۹ ص ۱۹۸ سطر ۲؛ ج ۳۰ ص ۱۴۴ سطر ۶ و ص ۱۵۹ سطر ۱۰ و ص ۲۲۲ سطر ۲۳) والشیعه ص ۹۶. موارد منقول ج ۱ ص ۲۱۲ سطر ۱۹؛ ج ۲ ص ۳۱ سطر ۲۷؛ ص ۲۳۴ سطر ۱۶؛ ج ۴ ص ۴۶ سطر ۲۵؛ ج ۶ ص ۷۶ سطر ۶؛ ج ۸ ص ۹۰ سطرهای ۱۵-۱۸؛ ج ۹ ص ۲۱۷ سطرهای ۱۴-۱۷؛ ج ۱۰ ص ۵۱ سطر ۱۴؛ ج ۱۱ ص ۱۰ سطر ۳؛ ص ۱۶۴ سطر ۱۲؛ ص ۱۶۶ سطر ۱۱؛ ج ۱۲ ص ۲۸ سطر ۲۲؛ ج ۱۳ ص ۴۰ سطر ۲۳؛ ج ۱۶ ص ۱۸۵ سطر ۹؛ ص ۲۲۶ سطر ۱۶؛ ج ۱۹ ص ۱۸۳ سطر ۸؛ ج ۲۱ ص ۴۶ سطر ۷؛ ج ۳۱ ص ۲۰۵ سطر ۶) هر دو یک مدخل هستند و لازم بود که به یکدیگر ارجاع داده می‌شد.

از این تفسیر در تفسیر فخررازی ۹۸ مورد است.

کتاب التفسیر ابوعلی محمدبن عبدالوهاب الجبایی (متوفی ۳۰۳ ق)

سزگین در تاریخ التراث العربی (۶۲۲- GAS, I, pp. ۶۲۱) شرح احوال وی را آورده و به آثار وی اشاره کرده است. وی استاد قاضی عبدالجبار معتزلی و بنیانگذار مکتب اعتزالی بصره است. از آثار متعدد، جز نقل قول‌هایی در متون بعدی، اثر مستقلی تا به حال یافت نشده است. یکی از مهمترین تألیفات وی، کتاب التفسیر بوده است. ملطی (التبیه، چاپ استانبول، ۱۹۳۶، ص ۳۲) آن را تفسیری در صد جزء دانسته است. ابن طاووس نسخه‌ای ده جلدی از این تفسیر را که در زمان جبایی یا اندکی بعد از وفات وی تألیف شده، در اختیار داشته است (کلبرگ، ص ۳۴۲). R.W. Gwynne این تفسیر را براساس نقل‌های موجود بازسازی کرده است. ر.ک:

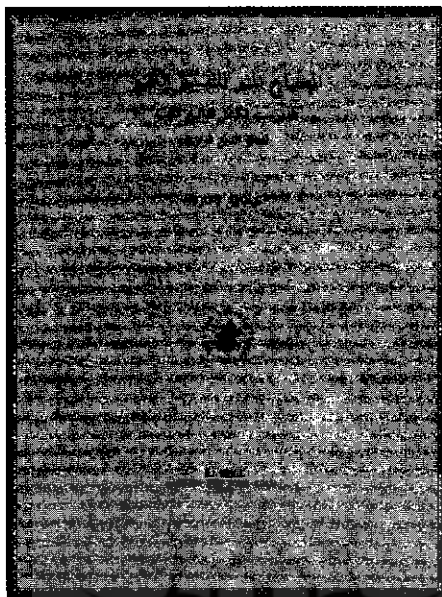
R.W. Gwynne, The Tafsir of Abu Ali al-Jubbai: First Steps Toward a Reconstruction, with Texts, Translation, Biographical Introduction and Analytical Essay, ph.D.dissertation, University of Washington, 1982.

در تفسیر التبیان شیخ طوسی و التهذیب حاکم جشمی (متوفی ۴۹۴) نیز منقولات فراوانی از ابوعلی جبایی آمده است. فضل بن حسن طبرسی در مجمع‌البیان نیز عباراتی از ابوعلی نقل کرده است اما از آنجا که وی در تفسیر خود بر تفسیر التبیان تکیه داشتند، این مطلب نیاز به تحقیق دارد که آیا وی از متن تفسیر جبایی استفاده کرده یا خیر؟ قشیری نیز در التفسیر الکبیر خود به کرات از ابوعلی نقل قول کرده است (رشید احمد جالاندزی، ص ۴۲-۴۳).

موارد نقل قول شده از ابوعلی جبایی در تفسیر فخررازی ۲۷۲ مورد است.

فهرست برخی کتابهایی که در تفسیر مفاتیح‌الغیب آمده: [ص ۱۳۷-۱۴۴]

- ۱- الآثار الباقیه عن القرون الخالیه تألیف ابوریحان بیرونی، ج ۲۱ ص ۱۶۵، سطر ۱۱؛ ج ۲۷ ص ۱۰۵، سطر ۱۲.
- ۲- احکام القرآن ابوبکر رازی. ج ۴ ص ۱۰ سطر ۴، ص ۱۲۲، سطر ۱۴؛ ج ۶ ص ۷۰ سطرهای ۱-۴؛ ج ۹ ص ۱۷۳، سطر ۲۰، ص ۱۷۴ سطر ۲۶، ص ۱۸۳، سطر ۲۵؛ ج ۱۰ ص ۶۴ سطر ۱۰؛ ج ۲۳ ص ۱۳۶ سطر ۵؛

- ج ۲۹ ص ۲۵۲ سطر ۲۴.
- ۳- احیاء علوم‌الدین امام محمد غزالی (متوفی ۵۰۵ ق). ج ۱ ص ۱۹ سطر ۱۰؛ ج ۴ ص ۱۲۵، سطر ۲۷؛ ج ۵ ص ۱۲۶ سطر ۳، ص ۱۵۵، سطر ۲۰؛ ج ۱۰ ص ۷۷ سطر ۱۶؛ ج ۱۵ ص ۶۸ سطر ۸؛ ج ۱۸، ص ۱۷۹، سطر ۲۰؛ ج ۲۱، ص ۹ سطر ۳، ص ۱۲۰ سطر ۲۲؛ ج ۲۴، ص ۹۴ سطر ۱۷؛ ج ۲۶ ص ۲۷۳، سطر ۴.
- ۴- الاستحباب نوشته ابوحنیفه، ج ۱ ص ۲۲۲، سطر ۹.
- ۵- الاعتذار، قاضی عبدالجبار معتزلی، ج ۲۳، ص ۱۸ سطر ۱۶.
- ۶- تفسیر الجبایی، ج ۶ ص ۵ سطر ۲۵، ص ۷۲ سطر ۴؛ ج ۸ ص ۸ سطر ۶؛ ص ۳۴، سطر ۴؛ ج ۱۳ ص ۱۱۱ سطر ۶؛ ج ۲۱ ص ۱۶۸ سطر ۲؛ ج ۲۶ ص ۱۲۱، سطر ۱۶؛ ج ۲۷ ص ۱۷۱، سطر ۲۰.

- ۷- تفسیر قاضی عبدالجبار همدانی، ج ۳ ص ۲۲۳، سطر ۸؛ ج ۱۰ ص ۸۰، سطر ۲۵؛ ج ۱۳ ص ۱۳۵، سطر ۲۱، ص ۱۳۶، سطر ۱۸؛ ج ۱۶ ص ۱۸۵، سطر ۴؛ ج ۲۰ ص ۸۷، سطر ۲۲، ص ۱۰۳، سطر ۳؛ ج ۲۱ ص ۱۳۷، سطر ۲۲، ص ۱۹۹، سطر ۱۰؛ ج ۲۴ ص ۱۶۱، سطر ۲۳؛ ج ۲۷ ص ۲۰، سطر ۱۳؛ ج ۲۸ ص ۱۹ سطر ۵، ص ۳۱ سطر ۱۸، ص ۳۲، سطر ۱.
- ۸- تفسیر ابوالقاسم کعبی، ج ۱۶ ص ۱۲۳، سطر ۳؛ ج ۲۰ ص ۱۳ سطر ۲۰؛ ج ۲۷ ص ۱۲ سطر ۸.

- ۹- الجامع، ابومسلم اصفهانی، ج ۱۳ ص ۲۴۰، سطر ۲۰.
- ۱۰- طبقات المعتزله، قاضی عبدالجبار همدانی، ج ۲ ص ۵۲، سطر ۱۸.

- ۱۱- الزور، ابوالحسین بصری. ج ۲ ص ۳۴، سطر ۱۲؛ ج ۳ ص ۳۹، سطر ۱۸. در مورد این کتاب ابوالحسین بصری ر. ک: محمدکاظم رحمتی، نگاهی به مکتب متأخر معتزله، ص ۸۸ بی‌نوشت ۵.

با وجودی که به نظر نمی‌رسد، آقای لاگارد، چیزی در این فهرست از قلم انداخته باشند، باید به مطلب مهمی اشاره کرد. از آنجا که مفهوم سرقت ادبی در میان قدامه مفهومی متفاوت با حال داشته و آن را تنها درباره اشعار می‌دانسته‌اند، عبارات‌های فراوانی در تفسیر فخر رازی وجود دارد که وی از آثار عالمان قبل از خود بدون تصریح به نام آنها اخذ کرده است (در این باره ر. ک: زابینه اشمیتکه، تاثیر شمس‌الدین شهرزوری بر این ایبی جمهور احسایی، ترجمه محمدکاظم رحمتی، مجله کتاب ماه دین، شماره ۴۹-۵۰، سال ۱۳۸۰، ص ۴۷-۴۹). مواردی از این دست را رشید احمد جالاندزی نیز در مقاله‌ای که درباره ابوالقاسم قشیری نگاشته، اشاره کرده است (ص ۵۲-۵۴).

آقای لاگارد در بخش موضوعات، فهرست بلندی از موضوعات اصول

- فقه را آورده است که با تغییراتی در اینجا آن را نقل می‌کنیم. برای استفاده از این فهرست و اساساً کل کتاب باید توجه داشت که ارقام را باید از سمت چپ خواند. رقم اول اشاره به جزء یا جلد تفسیر، رقم دوم اشاره به صفحه و رقم سوم به سطر که عبارت یا اصطلاح در آن قرار دارد، اشاره دارد.
- ۱- الأصل والفرع 205,214,251
 ۱. التسوية بين الأصل والفرع محالة 22,79,4/6
 ۲. ان شرف الأصول يوجب شرف الفروع 14,36,9
 ۳. ان الطعن في الأصل يفيد الطعن في الفرع 17.196,17
 ۴. ان الفرع لا يحصل بدون ما هو أصله 2.27,17
 ۵. الأصل مقدم على المتفرع منه 28.212.15/16
 ۶. الأصل أشرف من الفرع 4.195,4
 ۷. الفرع لا يكون أقوى من الأصل 2.40.3.14.21,19
 ۸. قدم ذكر الأصول على الفروع 2.111,27
- ۲- الاثبات والنفي 36,38,42,94,130,166,253,291
 ۹. اثبات شيء بنفسه محل 15.151,4 18.195,7, 20.174,7 27.271,27
 ۱۰. ما أفضى ثبوته الى عدمه كان باطلا 27.59,11
 ۱۱. ان قلب النفي اثباتا والاثبات نفيا يفتح باب أن لا يبقى الاعتماد على القرآن 17.158,12 30.139,3
 ۱۲. نفي النفي اثبات 1.135,5 9.155,11
 ۱۳. ان عدم العدم وجود 7.7,13
 ۱۴. سلب السلب ثبوت 4.187,14 189,3
 ۱۵. الاستثناء من النفي اثبات 1.221,6 3.64,8
 ۱۶. ان نفي السبب الواحد لا يقتضى نفي المسبب 2.39,13
 ۱۷. نقيض الموجبة الكلية سالبة جزئية 3.69,12
 ۱۸. التابع لا ينافى المتبوع 4.39.21
- ۳- الأمر والنهي 330,399,478
 ۱۹. ان المنع من الفعل لا يدل على أن الممنوع منه كان مشتغلا به 8.238.13
 ۲۰. ان النهي عن الشيء لا يقتضى كون المنهى فاعلا للمنهى عنه 11.34,20 24.100,31
 ۲۱. ظاهر الأمر للوجوب (F) 1.203,3 3.108,21,23.40,20
 ۲۲. ان مجرد الأمر لا يفيد التكرار و انما يفيد المرة الواحدة (F) 3.247,19 6.118,4 15.206,24
 ۲۳. حصول الذم عند التكرار يدل على الوجوب 31.113,8
 ۲۴. ان المنهى عن الشيء مأمور بتركه 2.181,16
 ۲۵. الأمر بالشيء نهى عن ضده 6.118,3
 ۲۶. النهى عن ضد الشيء مغاير للأمر به 18.42,14
- ۴- الاخبار
 ۲۷. ان الخبر عن الشيء اذا كان على خلاف المخبر عنه كان كذبا
- 10.131,15
 ۲۸. الاخبار عن الشيء بصيغة الماضي يقتضى كونه المخبر عنه متقدما على ذلك الاخبار 2.43,4
 ۲۹. الاخبار عن الشيء مغاير للمخبر عنه 1.46,26:232,12
- ۵- الاستثناء
 ۱۵,۲۹,۲۳۹
 ۳۰. الاستثناء مع المستثنى منه كالشيء الواحد و ايقاع الفصل بينهما على خلاف الدليل 1.207,23
 ۳۱. لا يجوز استثناء الماضي من المستقبل 10.24,21,39,23
 ۳۲. ان صرف الاستثناء الى ما يليه و يتصل به أولى من صرفه الى الشيء البعيد عنه ۱۰.۲۰۸,۱۲
 ۳۳. استثناء الكلام المجرى من الكلام المفصل يجعل ما بقى بعد الاستثناء مجملا أيضا 11.128.23
 ۳۴. المستثنى يجب أن يكون من جنس المستثنى منه 13.159,16
 ۳۵. ان استثناء نقيض المقدم لا ينتج شيئا (M) 18.66,7
 ۳۶. الاستثناء من النفي اثبات (و من الاثبات نفي) 10.234,9 22.119,5 23.82,1:163.20
- ۶- الاشتراك
 ۷- الاضافة
 ۸- الاضمار والمظهر
 ۹- البسيط والمركب
 ۱۰- الترتيب والنظم
 ۱۱- التشبيه
 ۱۲- التعارض والتناقض
 ۱۳- التعريف والتنكير
 ۱۴- التعلق
 ۱۵- التفسير
 ۱۶- التقديم والتأخير ← السبق
 ۱۷- التكرير
 ۱۸- الجمع والمفرد
 ۱۹- الجنس والنوع
 ۲۰- الحذف
 ۲۱- الحقيقة والمجاز
 ۲۲- الحكم والوصف
 ۲۳- الخبر والأثر
 ۲۴- الخطاب
 ۲۵- الدلالة
 ۲۶- الرجحان
 ۲۷- الزيادة والنقصان
 ۲۸- السبب والمسبب

افراد را ذکر می‌کنم.

- ۱- ابن الراوندی (۳ مورد)
- ۲- ابوبکر بن عیاش (۷۵ مورد)
- ۳- ابوالحسین البصری (متوفی ۴۳۶ق) (۱۹ مورد)
- ۴- ابوالحسین الخياط (۱ مورد)
- ۵- ابوعبدالله البصری (۲ مورد)
- ۶- ابوهاشم [الجیابی] (۳۰ مورد)
- ۷- ابوالهذیل [الملاف] (۴ مورد)
- ۸- ثمامه بن الاثرس (۵ مورد)
- ۹- الجاحظ (۸ مورد)
- ۱۰- جعفر بن حرب (۱ مورد)

۱۱- مفصل‌ترین اطلاعات درباره معتزله ذیل همین نام آمده است.

ظاهراً بیشتر این اشارات به مکتب اعتزالی ابوالحسین بصری باشد در ذیل معتزله البصره، چند ارجاع آمده است.

ج ۱۱ ص ۱۸۰ سطر ۱۴، ج ۱۲ ص ۱۴۵، سطر ۳، ص ۲۳۰، سطر ۱۳، ج ۱۳ ص ۱۳۱، سطر ۲۱؛ ج ۱۴ ص ۱۳۸، سطر ۱ و ج ۱۶ ص ۸۱ سطر ۲۵ و ۲۷؛ اطلاعات کامل‌تر ذیل معتزله آمده است. (۷۵۸)

المعتزلة ← اهل

الاعتزال - اهل العدل

گسترده‌گی و تنوع مطالبی که از این فهرست می‌توان استخراج کرد، بسیار متنوع است و محدود به مطالب فوق نیست. به عنوان مثال ذیل شام‌بن حکم (ج ۲ ص ۵۱، سطر ۱۷، ص ۲۲۸، سطر ۲۲؛ ج ۴ ص ۳۷، سطر ۲۶، ص ۳۹، سطرهای ۱۰ و ۱۱؛ ج ۹ ص ۱۷، سطر ۱۲؛ ج ۱۲، ص ۲۵، سطر ۳؛ ج ۱۵، ص ۲۰۲، سطر ۱۴، ص ۲۱۲، سطر ۸ و ۱۲؛ ج ۱۶، ص ۷، سطر ۵؛ ج ۲۱، ص ۸۱، سطر ۱۳، ص ۸۴، سطر ۲۷؛ ج ۲۴، ص ۲۴، سطر ۱۱؛ ج ۲۹، ص ۲۳۸، سطر ۱۳) و مطالب دیگر، امکان استفاده بیشتر از این تفسیر را فراهم کرده است. بی هیچ تردیدی، این اثر، علاوه بر آنکه در کار تصحیح انتقادی تفسیر فخر رازی به کار خواهد آمد خود به عنوان متنی مهم قابل استفاده برای تحقیقات کلامی و قرآنی خواهد بود.

۱- فهرست برخی از آثار دیگر لاگارد چنین است:

- 1) "Erreur grammaticale et Correction ideologique chez Fahr al-Din al-Razi", Quaderni di studi Arabi, 8 (1990), PP. 133-141.
- 2) "Un index en Preparation Pour le Grand Commentaire de Fahr al-Din al-Razi", Arabica, 33 (1986), PP. 383-384.
- 3) "De l'ambiguite (mutasabih) dans le Coran: tentatives d'explication des esegetes musulmans", Quaderni di Studi Arabi, 3 (1985), PP. 45-62.
- 4) "Quelques aspects Concrets du dialogue islamo - chretien au Mali (Afrique de l'Ouest)", Islamochristiana, 5 (1979), PP. 147-170.

۲۹- سبب النزول

۳۰- السبب ← التقديم والتأخير

۳۱- الشاذ والمتواتر

۳۲- الشرط والجزاء

۳۳- الصفة والموصوف

۳۴- الصلة والموصول

۳۵- الضدان

۳۶- الظاهر والتأويل

۳۷- الظن

۳۸- العام والخاص

۳۹- العطف

۴۰- العله والمعلول

۴۱- العلم والمعلوم

۴۲- العوده والرد

۴۳- الفائده

۴۴- القياس والنص

۴۵- الكامل والناقص

۴۶- اللفظ والمعنى

۴۷- المؤثر والاثر

۴۸- المبين والمجمل

۴۹- المثل

۵۰- المستحيلات

۵۱- المستلزمات

۵۲- المطلق والمقيد

۵۳- النسخ

۵۴- الوسط

۵۵- الموضوعات المختلفه

عبارت‌های معقول از اهل بیت در تفسیر فخر رازی

نکته جالب توجهی که در بررسی فهرست اعلام، نظرم را جلب کرد،

وجود اسامی ائمه در بین نام‌ها بود. موارد نقل شده از ائمه چنین است:

۱- امام علی علیه السلام ← ابوالحسن صاحب القتال (۳۴۳ مورد)

۲- الحسن ابن علی علیهما السلام. (۳۱)

۳- الحسين بن علی علیه السلام (۲۱ مورد)

۴- علی بن الحسين زين العابدين علیهما السلام (ترکیب دو مدخل

است) (۶ مورد)

۵- ابوجعفر محمد بن علی علیهما السلام (۷ مورد)

۶- جعفر بن محمد الصادق علیه السلام. (۱۸ مورد)

۷- علی بن موسی الرضا علیهما السلام (۱ مورد)

آگاهی‌هایی درباره معتزله

یکی دیگر از نکات جالب فهرست اعلام، ذکر رجال معتزلی است. از

آنجا که میراث اندکی از این جریان باقی مانده است، اطلاعات مهم این